

УДК 342.72 / .73:343.13

Садова Тетяна Володимирівна,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри кримінального права,
процесу і криміналістики
Івано-Франківського факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена з'ясуванню поняття та сутності обмеження прав людини у кримінальному судочинстві в контексті міжнародних стандартів.

Ключові слова: кримінально-процесуальний примус, обмеження прав і свобод, міжнародні стандарти.

Постановка проблеми. Утвердження прав людини, забезпечення гідних умов її життя, честі і гідності є метою сучасного розвитку суспільства. Одним із основних реальних інститутів захисту прав і свобод в Україні є кримінальне судочинство. Однак саме в кримінальному судочинстві права і свободи його суб'єктів зазнають певних обмежень. Звідси вважаємо за доцільне з'ясувати, який зміст та обсяг мають права і свободи людини в кримінальному судочинстві, а також які існують заходи та правові підстави їх обмеження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Захист прав людини у кримінальному судочинстві є об'єктом дослідження багатьох вчених, таких як В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.В. Молдаван, В.Т. Нор, Д.П. Письменний, П.М. Рабінович, В.М. Тертишник, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та інші.

П.М. Рабінович вважає, що права людини – це певні можливості, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [1, с. 5]. Права людини унікальні за характером, важливістю та обсягом соціально-гуманітарних проблем. Вони визначають статус людини у будь-якому суспільстві і є конструктивним засобом здійснення цивілізованої діяльності людей, задоволення їх інтересів та потреб [2, с. 26].

В.М. Тертишник визначає права людини як комплекс природних, невід'ємних та непорушних свобод і юридичних можливостей, що обумовлені фактором існування людини в суспільстві і отримали правове закріплення [3, с. 6]. Відповідно до статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Постановка завдання. Метою цієї статті є з'ясувати поняття обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві та визначити його зміст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, вільне здійснення людиною своїх прав можна назвати свободою. Свобода – це можливість людини діяти

відповідно до свого волевиявлення і робити все, що не заборонено законом і не наносить шкоди іншим людям. В.М. Тertiшник говорить про свободу як про найцінніше надбання людини [3, с. 149]. Отже, свобода можлива лише тоді, коли вона не обмежує права інших громадян і не є заборонена законом. Обов'язок контролювати допустимі межі свободи кожного громадянина покладений на державу. Постає питання про визначення конкретних законних меж цієї свободи, а також засобів її виміру. О.В. Негодченко називає право мірою свободи і зміст його бачить у тому, щоби узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності [4, с. 41]. Процес історичного розвитку людини значною мірою залежить від обсягу її прав і свобод, визначає її соціальні можливості і блага, забезпечуючи характер життєдіяльності, систему взаємодій, відносин людей у суспільстві. Тому проблема захисту прав людини завжди була предметом гострих класових сутичок, які провадились за володіння правами, за їх розширення, закріплюючи статус людини у суспільстві. Історія свідчить, що необхідні постійні зусилля для підтримання й удосконалення механізму захисту прав та свобод людини [5, с. 24]. Ідея зростання важливості прав людини у системі соціальних цінностей передбачає поглиблене вивчення всіх можливостей оптимального забезпечення їх реалізації у боротьбі зі злочинністю. Застосування нових, у деяких випадках нетрадиційних заходів боротьби, передбачає окремі обмеження прав і свобод громадян. Йдеться про можливість такого обмеження на визначений строк як необхідного для здійснення загальнодержавних інтересів боротьби зі злочинністю [6, с. 107].

Отже, права і свободи людини не є безмежними. Якщо людина в процесі реалізації своїх прав і свобод посягає на права і свободи інших людей, у такому випадку врегулювання конфлікту інтересів є обов'язком держави. Ефективним інструментом у діяльності щодо охорони прав і свобод громадян виступає кримінальне судочинство.

У кримінальному судочинстві дотримання прав і свобод має специфічний зміст, оскільки закон дозволяє застосування заходів обмеження цих прав у передбаченому ним порядку. Діяльність органів досудового розслідування пов'язана із застосуванням до підозрюваних, обвинувачених, а також інших учасників заходів процесуального примусу. Забезпечення прав людини потребує судового контролю за діяльністю поліцейських і спеціальних оперативно-розшукових служб, бо саме тут вірогідність порушення прав людини є найвищою, тому що ці заходи здійснюються таємно, а значить безконтрольно [7, с. 181]. Відповідно до норм міжнародного права їх здійснення можливе лише за вмотивованим рішенням суду і на підставах і в порядку, встановлених законом. Обмеження прав і свобод, проголошених Загальною декларацією прав людини, допускається лише з метою забезпечення, визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту у демократичному суспільстві. У пункті 3 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначається, що кожна затримана особа в терміновому порядку доставляється до судді чи іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення [8, с. 98]. Можливість застосування заходів процесуального примусу передбачена і в Конституції України, яка дозволяє застосовувати такі заходи, як арешт, тримання під вартою, проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення огляду чи обшуку, прослуховування телефонних розмов, накладення арешту на поштово-телеграфну та іншу кореспонденцію не інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом (ст. 29-31).

Конституція України передбачає значну кількість випадків, коли обмеження прав і свобод є допустимими. Такими обмеженнями можуть бути, зокрема, необхідність: запобігти злочинів чи його припинити; врятувати життя та майно людей; здійснити безпосереднє переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину; з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи; забезпечити інтереси національної безпеки, територіальну цілісність, громадський порядок, економічний добробут; забезпечити охорону здоров'я і моральність населення, захистити репутацію або права і свободи інших людей; запобігти розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; підтримати авторитет і неупередженість правосуддя тощо. Будь-які обмеження прав та свобод людини і громадянина встановлюються лише законом. Згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції України окремі тимчасові обмеження прав і свобод можуть встановлюватись в умовах воєнного або надзвичайного стану. Ці підстави загального характеру можуть використовуватись для значної групи прав і свобод, однак дозволяється встановлювати лише окремі обмеження на певний строк.

У чинному кримінально-процесуальному законодавстві встановлені законом обмеження прав і свобод людини розглядаються як заходи процесуального примусу, які застосовуються у разі потреби під час розслідування кримінальних справ з метою забезпечення дієвості кримінального провадження, встановлення об'єктивної істини у справі, забезпечення виконання суб'єктами кримінального процесу своїх обов'язків, забезпечення доказів, цивільного позову, можливої конфіскації майна, недопущення можливості уникнути слідства та суду і т. ін. Усі ці заходи можна об'єднати під спільною назвою: заходи щодо обмеження суб'єктивних прав та свобод людини. У чинному кримінально-процесуальному законодавстві заходами процесуального примусу є насамперед заходи забезпечення кримінального провадження, до яких відносяться запобіжні заходи та інші заходи забезпечення кримінального провадження, а також примусові слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії.

Застосування заходів процесуального примусу завжди пов'язане з обмеженням прав і свобод людини. В.М. Тертишник вважає допустимість застосування примусових і запобіжних заходів у разі крайньої необхідності принциповим положенням, згідно з яким застосування таких заходів повинно допускатись лише в разі крайньої необхідності, з метою забезпечення правосуддя, якщо цього не можна досягнути іншими засобами, а заподіяна примусовими заходами шкода буде меншою, ніж відвернута [3, с. 321-327]. Цей принцип впливає з Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р., у якому зазначається: працівники правоохоронних органів, у тому числі й ті, що здійснюють розслідування, зобов'язані поважати й захищати гідність та права людини; застосовувати примусові заходи тільки у разі крайньої необхідності і в тих межах, у яких це потрібно для виконання обов'язків [9, с. 62-63].

Закон не дає визначення поняття заходів процесуального примусу. Критерієм визначення цього поняття можна вважати наявність державного примусу (фізичного або психічного).

Одним із перших визначення державного примусу дав Б.Т. Базилев у 1968 р., він розглядав примус як фізичний або психічний вплив шляхом спричинення особистих, матеріальних або моральних обмежень з метою підпорядкування вимогам держави [10, с. 18]. В.М. Корнуков розглядав кримінально-процесуальний примус з іншої точки зору, а саме як сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом засобів примусового впливу, покликаних забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу і

належне здійснення завдань кримінального судочинства [11, с. 7]. Отже, В.М. Корнуков, на відміну від Б.Т. Базилева, визначає основну ознаку кримінально-процесуального примусу – те, що примусові заходи встановлюються законом. Окрім того, він значно конкретизує поняття мети застосування примусу. Заслужує на увагу визначення кримінально-процесуального примусу, запропоноване З.Ф. Ковригою, яка розглядала примус як метод державного впливу, що виражається в кримінально-процесуальних засобах, спрямованих на вирішення завдань кримінального судочинства [12, с. 30]. Продовжуючи дослідження цього питання, В.М. Ахпанов піддає критиці визначення Б.Т. Базилева, назвавши його недостатньо повним, оскільки його праворегулюючий характер залишається в тіні, і пропонує розглядати державний примус як один з методів регуляції суспільних відносин. Таке розуміння сутності примусу дозволяє виділити в ньому найбільш характерну, основну якість, яка поєднує в собі як цільове, так і інструментальне призначення заходів примусу. Цільове призначення розглядається ним як сукупність задач, що вирішуються за допомогою державного примусу. Інструментальне призначення примусу обумовлює вибір і оперування специфічними засобами і способами з метою досягнення завдань, які поставлені. Під процесуальним примусом В.М. Ахпанов розуміє метод кримінально-процесуального регулювання, що виражається в закріплених нормах закону специфічних способах впливу на учасників процесу, спрямованих на безперешкодне досягнення цілей і завдань кримінального судочинства [13, с. 7]. Вдалим також вважаємо визначення кримінально-процесуального примусу, яке дав російський вчений В.Г. Капустянський, назвавши його сукупністю передбачених законом заходів примусового впливу, покликаних забезпечити належне виконання учасниками кримінального процесу своїх обов'язків у ході розслідування злочинів і судового вирішення кримінальних справ у відповідності до завдань кримінального судочинства [14, с. 17]. На нашу думку, два останніх визначення найбільш повно розкривають суть поняття кримінально-процесуального примусу.

Щодо ознак кримінально-процесуального примусу, то ними є: 1) державно-владний характер відносин, що виникають, розвиваються і припиняються в ході застосування і припинення конкретних заходів примусу; це – владовідносини; 2) примус пронизує все провадження у кримінальних справах; 3) примус може полягати у фізичному, матеріальному або моральному (психологічному) впливі державного органу на суб'єкта кримінального процесу; 4) він завжди пов'язаний із певними обмеженнями прав і свобод суб'єктів процесу; 5) застосовується в разі, якщо авторитету закону і переконання в необхідності виконання приписів норм права є недостатньо; 6) заходи примусу застосовуються всупереч волі та бажанню суб'єктів; більше того, вони спрямовані на придушення волі, бажань і дій. В.Г. Капустянський до основних ознак кримінально-процесуального примусу відносить: 1) застосування їх тільки у сфері кримінального судочинства; 2) особи, до яких цей примус може застосовуватись, підстави, умови, форми, межі і порядок його застосування точно регламентовані кримінально-процесуальним законодавством; 3) законність і наявність підстав до застосування кримінально-процесуального примусу забезпечуються системою політичних, економічних, правових гарантій особи, суворим наглядом з боку прокуратури і суду [14, с. 16].

Однією з ознак кримінально-процесуального примусу є те, що він застосовується в разі неспівпадіння волі суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності з волею держави, яка виражається у встановленні певних процесуальних обов'язків. У такому разі примусові заходи покликані забезпечити виконання завдань кримінального судочинства шляхом фізичного, матеріального чи морального впливу на його суб'єктів. Немає примусу

там, де процесуальні обов'язки виконуються добровільно в силу розуміння суб'єктом права доцільності та справедливості вимог, що висуваються щодо нього, тобто на високо розвиненій правосвідомості [15, с. 5].

Отже, беручи до уваги основні ознаки кримінально-процесуального примусу, його, на нашу думку, слід визначити як *вид державного впливу на суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності у вигляді передбачених законом засобів процесуального впливу з метою забезпечення належної поведінки суб'єктів у разі їх відмови від підкорення державній волі в контексті виконання завдань кримінального судочинства*.

Ф.М. Кудін до принципів застосування примусу відносить законність, обґрунтованість, поєднання примусу з переконанням, охорону прав і законних інтересів особи, щодо якої застосовується примус; здійснення прокурорського нагляду та судового контролю за застосуванням примусу [16, с. 139-142]. Науковець цілком правильно визначає основні вимоги до примусу, які полягають у застосуванні його в порядку і на підставах, встановлених законом, забезпеченні прав і законних інтересів особи шляхом зазначених у законі гарантій недопущення їх порушень, а також суворого контролю за їх дотриманням з боку прокуратури і суду. На думку Г.Н. Ветрової, застосування примусових заходів повинно здійснюватись у відповідності до демократичних принципів кримінального процесу і перш за все до принципу законності. Це означає, по-перше, застосування примусових заходів, лише передбачених нормами права; по-друге, вповноваженими на те учасниками процесу; по-третє, до вказаних у законі суб'єктів; по-четверте, на підставі винесеного процесуального акту; по-п'яте, застосування заходів примусу суворо на підставі і в порядку, вказаному у законі. Дотримання прав громадян при застосуванні заходів процесуального примусу гарантується можливістю оскарження дій і рішень суду, прокурора, слідчого і особи, що проводить дізнання [15, с. 20]. Вважаємо позицію згаданих авторів цілком переконливою. Однак, на нашу думку, їх перелік слід доповнити *принципом винятковості* застосування примусу, оскільки саме така вимога міститься у міжнародних документах. Цей принцип повинен означати можливість застосування примусу лише тоді, коли інших методів впливу, таких як авторитету закону чи переконання, виявилось недостатньо для забезпечення виконання завдань кримінального судочинства.

Висновки. Хоча забезпечення прав і свобод і є головним обов'язком держави, у певних визначених законом випадках вона дозволяє обмеження, іноді і суттєве, зазначених прав і свобод. Для цього в кримінальному судочинстві існує інститут засобів процесуального примусу, за допомогою якого держава створює необхідний баланс між обсягом прав і свобод різних людей шляхом недопущення свавільного, безкарного порушення прав однієї особи іншою. Однак у цьому процесі державні органи, що наділені повноваженнями щодо застосування примусових заходів, нерідко самі порушують права і свободи суб'єктів кримінального процесу. Державі необхідно створити відповідний механізм недопущення таких порушень. У цьому процесі велику роль відіграють норми міжнародного права, у яких розроблені дієві принципи та підходи до захисту прав і свобод.

Список використаних джерел

1. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: [навчальний посібник] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

2. Молдован А. Місце органів внутрішніх справ у реалізації прав людини / А. Молдован // Право України. – 1999. – № 9. – С. 26-29.
3. Тертышник В. М. Защита прав и свобод человека : [научно-практ. издание] / В. М. Тертышник, А. В. Марченко, А. И. Тертышник – Харьков: Арсис, 2000. – 288 с.
4. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і своєюод людини: [монографія] / О.В. Негодченко – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 448 с.
5. Калініченко О. Теоретико-правові ідеї захисту прав, свобод та обов'язків людини і громадянина / О. Калініченко // Право України. – 2005 – №5. – С. 21-24.
6. Строков І. Забезпечення прав і свобод людини у кримінальному судочинстві / І. Строков // Право України. – 2001. – №3. – С. 106-108.
7. Шишкін В. І. До питання гармонізації законодавства України з європейським правом щодо захисту прав людини / В. І. Шишкін // Матер. наук.-практ. конфер. [«Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом»] (Київ, жовтень 1998 р.) – Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – Київ, 1998 – С. 178-182.
8. Галаган В. І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України: [моногр.] / В. І. Галаган. – К.: НАВСУ, 2002. – 300 с.
9. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Прийнято резолюцією 33/169 Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку: [у 3 ч.] К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – (Науково-практичний, документально-джерельний та навчально-методичний комплекс: у 3 ч. / відп. Ред. Ю. І.Римаренко [та ін]). Ч. 2, Ч. 3. – 2001. – С. 67-69.
10. Базылев Б. Т. К вопросу об определении понятия государственного принуждения / Б.Т. Базылев – Томск: Томский университет. – 1968. – 327 с.
11. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в советском уголовном процессе / В. М. Корнуков. – Саратов, 1978. – 137 с.
12. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З. Ф. Коврига. – Воронеж, 1975. – 175 с.
13. Ахпанов А. Н. Меры процессуального принуждения: социальная ценность, теория и практика применения: [учебное пособие] / А. Н. Ахпанов. – Караганда: Караганд. ВШ МВД СССР, 1989. – 92 с.
14. Капустянский В. Г. Убеждение и принуждение в советском уголовном процессе : [учебное пособие] / В. Г. Капустянский. – М.: МССШМ МВД СССР, 1990. – 53 с.
15. Ветрова Г. Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Г. Н. Ветрова. – М.:Наука, 1987. – 112 с.
16. Кудин Ф. М. Охрана прав личности и уголовно-процессуальное принуждение / Ф.М. Кудин // Гарантии прав лиц, участвующих в уголовном судопроизводстве. – Свердловск, 1975. – С. 138-145.

Садовая Т.В. Понятие и сущность ограничения прав и свобод в уголовном судопроизводстве

Эта статья анализирует понятие ограничения прав и свобод в уголовном судопроизводстве Украины в контексте международных стандартов.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное принуждение, ограничение прав и свобод, международные стандарты.

Sadova T.V. Notion and Essence of the Limiting of Rights and Freedoms in the Criminal Justice

This article gives the definition of the notion of limiting of rights and freedoms in the Criminal Justice and analyses its essence.

Key words: coercive measures in criminal procedure, limiting of rights and freedoms, international standards.

